

◇ نشریه علمی زن و فرهنگ

سال یازدهم، شماره ۴۳، بهار ۱۳۹۹

صفحات: ۳۱-۱۹

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۰۹/۱۱ - تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۱۱/۲۹

جایگاه زن در تمدن ساسانی بر اساس شواهد تاریخی و باستان‌شناختی

میلاذ باغ شیخی^۱

چکیده

هدف پژوهش حاضر بررسی جایگاه زن در تمدن ساسانی از منظر شواهد تاریخی و باستان‌شناختی می‌باشد. جامعه پژوهش شامل نقوش زنان در آثار فرهنگی برجای مانده از دوران ساسانی است. نمونه پژوهش شامل نقش زن در مواد فرهنگی برجای مانده از عصر ساسانی بر اساس شواهد باستان‌شناختی است. طرح پژوهش توصیفی-تحلیلی بود. گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و از طریق فیش‌برداری انجام شد و پس از آن به بررسی شواهد برجای مانده باستان‌شناختی از جایگاه زن در ایران فرهنگی ساسانی پرداخته شد و اطلاعات به صورت کیفی مورد تحلیل قرار گرفت. نتایج پژوهش نشان داد نقش زن در هنرهای وابسته به معماری نظیر نقاشی، گچ‌بری، پارچه‌بافی، موزاییک و غیره مشهود است و به لحاظ جایگاه سیاسی، زنان از قدرت خوبی در جامعه برخوردار بودند و منابع تاریخی و شواهد باستان‌شناسی نظیر سکه‌ها آن را تأیید می‌نماید؛ از طرفی دیگر یافت شدن تصویر زنان در میان اکثر مواد فرهنگی باستان‌شناسی نشان از آن دارد که احترام به زن و گستردگی فعالیت‌های سیاسی، اقتصادی و غیره هنر، دیگر خاص دربار و در دست اعضای سلطنتی نیست، بلکه با بهبود یافتن قوانین اجتماعی، زنان از جایگاه و آزادی عمل بهتری در کنار با جامعه طبقاتی مردسالار داشتند.

کلید واژگان: جایگاه زن، تمدن ساسانی، شواهد تاریخی، باستان‌شناسی.

* دانشجوی دکتری باستان‌شناسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. (نویسنده مسئول، ایمیل: m.baghsheikhi@ut.ac.ir)

تمام حقوق انتشار این اثر متعلق به دانشگاه آزاد اسلامی واحد اهواز می‌باشد.

مقدمه

جایگاه زنان در دوره‌های تاریخی و مشارکت آنان در امور سیاسی و اداری حکومت‌ها به منزله یکی از شاخصه‌های توسعه جوامع تلقی می‌شود. جهت شناخت جایگاه و نقش زن در هر دوره‌ای و بررسی آن از جنبه‌های حقوقی و سیاسی باید جنبه‌های عمومی زندگی اعم از اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سایر مسائل آن جامعه نیز در نظر گرفته شود. در هیچ دوره تاریخی وضعیت و جایگاه زن از جنبه‌های مختلف از وضع آن جامعه مجزا نبوده است (افخمی، تقی‌زاده جدی و حسینی‌نیا، ۱۳۹۷: ۵۲۸). زن در عهد ساسانی دارای ارزش و الایی بوده و در متون حقوقی و دینی این دوره مجموع قوانینی برای وی، که می‌توانست نقشی را در اجتماع بازی کند تدوین شد که خود حاکی از جایگاه آنان در بالاترین درجه سیاسی و اداری حکومتی تا زندگی روزمره بود. در این میان نقش وی به عنوان یک عنصر محرک فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و... در تزیینات وابسته به معماری اعم از گچ‌بری، نقاشی یا تبلیغات سیاسی اعم از نقوش برجسته، سکه و... برجسته می‌باشد. شاهنشاهی ساسانی در سال ۲۲۴م. با پیروزی اردشیر بابکان بر اردوان اشکانی، تأسیس و به مدت چهار سده (حک ۲۲۴-۶۵۱م) بر سرزمین وسیع که کشورهای ایران و عراق امروزی (دل ایرانشهر) بخش اصلی آن را تشکیل می‌دادند، تسلط یافت. جامعه عهد ساسانی جامعه‌ای طبقاتی بود و براساس منابع نوشتاری جامعه‌ای دودمانی محسوب می‌شد (کریستین سن^۱ ۱۹۹۴، ترجمه یاسمی، ۱۳۹۰: ۲۹).

قوانین حقوقی در دوره ساسانی، از کتب مذهبی هم‌چون اوستا، دستورات و فرامین پادشاهان سرچشمه گرفته بود. دختران و زنان نیمی از جمعیت ایران ساسانی را تشکیل می‌دادند که دارای شخصیت حقوقی بودند. در مواردی زنان در دوره ساسانی به پادشاهی رسیدند مانند ملکه پوران‌دخت (حک ۶۳۰-۶۳۱م) و آذرمدخت (حک ۶۳۱م) نشان از اهمیت و جایگاه زن در دوران پیش گفته دارد. در اوستا ویژگی‌های زن مطلوب چنین بیان شده است «زن جوان درست گوهر استوار نیک‌نام خوش خیم خانه‌افروز که شرم و بيمش نیک و پدر و نیا و سالار خویش را دوست بدارد و زیبا و خوش اندام است بر زنان همال خویش رد است» (رضی، ۱۳۷۹: ۳۰). در عصر ساسانی، زنان با صغیران (کودکان) در یک ردیف قرار می‌گرفتند و به منزله افرادی بودند که باید تحت حمایت مردان خانواده باشند (نیکنایمی و دژم‌خوی، ۱۳۹۱: ۶۱). شکل رایج ازدواج، وصلت پادخشایی (پادشاهی) بود (ویسهوفر^۲، ۱۹۹۶، ترجمه ناقب‌فر، ۱۳۹۰: ۲۲۶) به عبارتی دیگر ازدواج بر دو گونه «پادشاه‌زن» و «استوری» استوار بود؛ در نوع اول زن اختیار در اموال شوهر و حتی به ارث رسیدن همه اموال شوهر پس از مرگش را داشت و ازدواج بیشتر زنان ایرانی در عهد ساسانی زیر مجموع این نوع ازدواج بود و در متون دینی اهمیت ویژه‌ای داشت (صالحی و نادری، ۱۳۹۲: ۱۰۱-۱۰۲) و در عقد ازدواج نیز شرط می‌شد که شوهر حق تصرف در اموال زن خود را ندارد و حتی اگر پس از آن نیز کسی چیزی به زن می‌بخشید شوهر حق تصرف در آن را نداشت و زنان در این عصر می‌توانستند درآمد کسب کنند و خود زن نیز دارایی و درآمدهای دارایی‌اش را شخصاً اخذ می‌کرد و بدون نظارت شوهر می‌توانستند هر گونه معامله‌ای را که قانونی باشد انجام دهند (گلشنی‌راد، ۱۳۸۹: ۹۶-۹۵) و حتی در جایگاه شهود در دادگاه حاضر بشوند (صالحی و نادری، ۱۳۹۲: ۹۷) زن و فرزند دارای حق تملک شخصی بودند (مزداپور، ۱۳۷۰: ۲۳۵) در کتاب شایسته ناشایست نیز آمده است «هر کس می‌خواهد سپندارمذ

۱. Christensen

۲. Wiesehofer

[فرشته مونث] را گرامی و خوشنود سازد، باید زمین و زن نیک را گرامی دارد» (گلشنی راد، ۱۳۹۰: ۱۲۳) از نظر اجتماعی حتی زنان این دوره، در دربار جایگاه ویژه‌ای داشتند و در مراسمات مختلف دربار شرکت می‌نمودند که شاهد این ادعا نقوش برجسته دیوارهای کناری ایوان بزرگ تاق‌بستان می‌باشد. بنابراین در پژوهش پیش‌رو با بررسی شواهد برجای مانده از این دوره سعی شده تا تصویری روشن از عملکرد زنان در دوره ساسانی نشان داده شود.

روش

طرح پژوهش، جامعه آماری و روش نمونه‌گیری: طرح پژوهش توصیفی-تحلیلی است. جامعه پژوهش شامل نقوش زنان در آثار فرهنگی برجای مانده از دوران ساسانی (حک ۲۲۴-۶۵۱ م) است. نمونه پژوهش شامل پژوهش نقش زن در جامعه عصر ساسانی براساس شواهد تاریخی و باستان‌شناختی می‌باشد.

روش اجرا

برای دست‌یابی به هدف پژوهش، پیشینه‌ها، مقالات مختلف و کتاب‌هایی که در ارتباط با موضوع حاضر بود مورد مطالعه و بررسی قرار گرفت. مبنای کار در پژوهش حاضر گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای بود که از طریق فیش‌برداری انجام شد. پس از آن به بررسی شواهد برجای مانده باستان‌شناختی از جایگاه زن در ایران فرهنگی ساسانی پرداخته شد و اطلاعات به صورت کیفی مورد تحلیل قرار گرفت.

یافته‌ها

بررسی جایگاه زن در دوره ساسانی براساس شواهد باستان‌شناختی

۱. کتیبه

بهترین متون و منابع دست اول که به جایگاه زن در عهد ساسانی اشاره کرده است کتیبه‌های فارسی میانه این دوره می‌باشد. شورشخانه در میان کتیبه‌های سلطنتی تنها در یک مورد کتیبه شاپور اول در کعبه زرتشت است که در آن شاپور اول (حک ۲۴۱-۲۷۲ م) به ذکر اسامی زنان سلطنتی در بندهای ۱۸ تا ۲۳ نام شانزده تن از زنان درباری می‌پردازد و در ادامه بدان پرداخته می‌شود.

« بند ۱۱۸: و ایزدان را نیایشی بزرگ کردیم و نیز در این جا بنابراین کتیبه برپا کردیم: آتشی به نام خسرو شاپور، برای روان و دوام نام‌مان، آتشی به نام خسرو آذرناهد برای روان و دوام نام آذرناهد شاه بانوان شاهبانو، آتشی به نام خسرو هرمزد اردشیر برای روان و دوام نام پسرمان هرمزد اردشیر شاه بزرگ ارمنیه ... بند ۱۲۰: به روز یک گوسفند یک ساله، یک گریو و پنج هوفن نان، چهار پاس می، برای روان ساسان‌خدای و پاپک شاه و شاپور شاه بابکان و اردشیر شاهنشاه، خورانزیم شهر شاهبانو، آذر-ناهد شاهبانوان شاهبانو، دینک شاهبانو، بهرام گیلان‌شاه، شاپور میشان‌شاه، هرمزد اردشیر شاه بزرگ ارمنیه، نرسی سگان شاه، شاپور دخت. بند ۱۲۱: م: سگان شاهبانو، چشمگ بانو، پیروز شاهزاده، مرودبانو، مادر شاپور شاهنشاه، نرسی شاهزاده، رودخت شاهدخت دختر انوشگ، ورزادخت شاهبانوی استخریاد، دختر خورانزیم ... بند ۱۲۳: کسانی که در فرمانروایی اردشیر شاهنشاه بوده‌اند ساتاروپ شاه ابرینه، اردشیر شاه مرو، اردشیر شاه کرمان، اردشیر سگان شاه، دینک مادر بابک شاه، رودگ مادر اردشیر شاهنشاه، دینک

بابکان شاهبانوان شاهبانو...» (ریاحی دهقی، ۱۳۹۰: ۲۱۴-۲۱۳).

ریاحی دهقی سلسله مراتب زنان را براساس کتیبه کعبه زرتشت در چهار گروه ۱. خویشان نزدیک شاه؛ ۲. افرادی که در زمان پاپک شاه بودن؛ ۳. زنان اردشیر؛ و آخرین گروه ۴. زنان زمان شاپور اول ساسانی (ریاحی دهقی، ۱۳۹۰: ۲۱۴-۲۱۳) تقسیم بندی می نماید.

میان کتیبه های دخمه ها و نقش برجسته ها، تنها چند مورد در کتیبه های سنگ مزارها اسامی زنان وجود دارد که در ادامه به معرفی آنان پرداخته می شود؛ کازرون ۲ (پریشان) به معرفی دو تن از بانوان زرتشتی به نام های «نیکداد دختر مهرین شاد و برزیدگ دختر جمان گشنسب» و در کتیبه دیگری کازرون ۳ (مشتان) در پوش سنگی استودانی کتیبه ده سطر موضوع آن معرفی زنی است که همسر وی نگارش کتیبه را برایش سفارش داده است (جعفری دهقی، ۱۳۹۵: ۷۶-۷۷) هم چنین در جنوب کازرون کتیبه سنگ تابوتی در چهارده سطر یافت گردید که در آن به معرفی آرامگاه «آناهید پرویز» و سفارش بنای این سنگ نوشته از سوی همسر او به نام ماهان صورت گرفته است (نصرالله زاده، ۱۳۸۵: ۱۱۷-۱۲۰).

در خارج از ایران در شهر شیان مرکز استان شان ششی چین، نیز کتیبه ای دو زبان پهلوی و چینی یافت گردید که احتمالاً شاهزاده خانمی ایرانی به نام «ماهوش» بوده است (قریب، ۱۳۴۵: ۷۰-۷۶). نکته ای که در این کتیبه ها نهفته هست این است که در اغلب کتیبه ها، انتساب به جنس مذکر (همسرشان) صورت گرفته است.

۲. نقوش برجسته

از دوره ساسانی تاکنون ۳۳ نقش برجسته شناخته شده که عمدتاً آن ها در استان فارس و بیشتر آن ها در زمان پادشاهان اولیه این سلسله ایجاد شده اند در این بخش از پژوهش به معرفی اجمالی آن دسته از نقوشی پرداخته می شود که نقش زنان در آن ها پررنگ می باشد به عبارتی دیگر در ۹ نقش برجسته ساسانی تصویر زنان نقش گردیده است.

- نقش برجسته تاجستانی اردشیر اول در نقش رجب

در نقش رجب سه کیلومتری شمال تخت جمشید سه نقش برجسته به تصویر کشیده شده است که در یکی از صحنه ها تاجستانی اردشیر اول ساسانی (حک ۲۲۴-۲۴۱ م) می باشد و اردشیر و اهورمزدا در وسط صحنه قرار دارند؛ اردشیر تاج را از اهورمزدا دریافت می کند و بین این دو تصویر دو کودک دیده می شود؛ پشت سر اردشیر دو نفر ایستاده اند و پشت سر اهورمزدا نیز دو زن دیده می شوند (محمدی فر و امینی، ۱۳۹۴: ۲۲۶). لوکونین دو شخصیت مؤنث را، مادر و همسر ارشد اردشیر اول (لوکونین ۱، ۱۹۷۲، ترجمه رضا، ۱۳۵۰: ۳۰۵) و آن ها را خدمتکار و شهبانو معرفی می نماید (هرتسفلد ۲، ۱۹۴۱، ترجمه صنعتی زاده، ۱۳۸۱: ۳۱۷) (نک: تصویر ۱، ۱).

- نقش برجسته شاپور اول و درباریان

سومین نقش از مجموعه نقوش نقش رجب صحنه درباریان می باشد که شاپور اول (حک ۲۴۱-۲۷۲ م)

۱. Lukonin

۲. Herzfeld

در سمت راست نقش برجسته، سوار بر اسب تصویر شده است و پشت سر وی ده نفر از خانواده و بزرگان سلطنتی در حالت ایستاده تصویر شده‌اند. در این تصویر آذرناهد همسر شاپور اول، پشت سر شاپور نقش گردیده است (لوکونین، ۱۹۷۲، ترجمه رضا، ۱۳۵۰: ۳۰۵) (نک: تصویر ۱، ۲).

- نقش برجسته بهرام دوم در میان درباریان

نقش رستم در مجموع هشت نقش برجسته به تصویر کشیده شده است که تنها در دو صحنه زن حضوری فعال دارد یکی از آن، نقش برجسته دوم نقش رستم، بهرام دوم (حک ۲۷۶-۲۹۳ م) به صورت تمام قد تصویر شده است و در سمت راست و چپ وی، هشت شخصیت شامل خانواده و مقامات درباری دیده می‌شوند. ملکه روبه‌روی شاه و پیش از شاهزادگان قرار گرفته و کلاهی به شکل سر حیوان به سر دارد (کریستین سن، ۱۹۴۴، ترجمه یاسمی، ۱۳۹۰: ۱۶۷) (نک: تصویر ۱، ۳).

- نقش برجسته تاجستانی نرسی از آناهیتا

یکی دیگر از نقش برجسته‌های شاهان ساسانی متعلق به نرسی (حک ۲۹۳-۳۰۳ م) فرزند شاپور یکم در نقش رستم شماره هشت است. در این نقش نرسی حلقه شهریاری را از یک زن دریافت می‌کند و میان تصویر شاه و زن شاهزاده کوچکی قرار دارد پشت سر نرسی دو نفر ایستاده‌اند که تصویر آخر سمت چپ ناتمام است (محمدی فر و امینی، ۱۳۹۴: ۲۲۴). در این نقش، همسر نرسی شاپور دختک دوم معرفی می‌شود (شهبازی^۱، ۱۹۸۳: ۲۶۶-۲۶۸) (نک: تصویر ۱، ۴).

- نیم تنه منسوب به آناهیتا در دارابگرد

در سمت چپ نقش شاپور اول نیم تنه از یک زن تصویر شده است که به سمت چپ می‌نگرد که شهبازی (۱۹۸۳) آن را شاپور دختک دوم همسر نرسی می‌داند (محمدی فر و امینی، ۱۳۹۴: ۲۱۵) (نک: تصویر ۱، ۵).

- نقش برجسته بهرام دوم در تنگ قندیل

در سی و چهار کیلومتری جنوب فهلیان نقش برجسته بهرام دوم، بهرام در وسط نقش در حال گرفتن گلی از دست زنی است و پشت سر وی مقام بلند پایه با حلقه شهریاری به دست دیده می‌شود. پژوهشگران زن را دینک دختر بابک می‌دانند (محمدی فر و امینی، ۱۳۹۴: ۲۳۰) (نک: تصویر ۱، ۶).

- نقش برجسته بهرام دوم در حال کشتن شیر سر مشهد

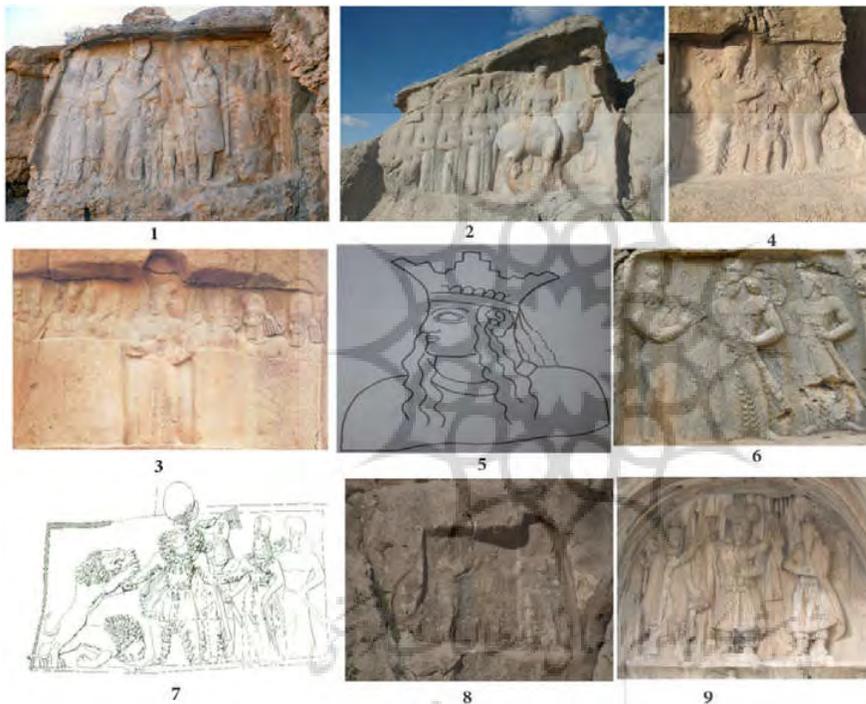
حدود هشتاد کیلومتری جنوب شرقی کازرون در مکانی به نام سر مشهد، بهرام دوم در حال شکار دو شیر نشان داده شده که پشت سر وی خانواده و یک نفر از درباریان دیده می‌شوند (لوکونین، ۱۹۷۲، ترجمه رضا، ۱۳۵۰: ۳۰۵)؛ شخصیت پشت سر کرتیر موبد موبدان را، شاپور دختک همسر بهرام دوم معرفی می‌کند (لوکونین، ۱۹۷۲، ترجمه رضا، ۱۳۵۰: ۳۰۵) (نک: تصویر ۱، ۷).

نقش برجسته بهرام دوم در برم دلتک

ده کیلومتری جنوب شرقی شیراز، نقش برجسته مردی نفر گردیده است که با دست راست گلی را به زنی در مقابل او ایستاده تقدیم می کند. زن دست راست خود را برای گرفتن گل دراز کرده است. لوکونین نوع گل را، انار و جنس مونث را شاپور دختک یا ایزد آناهیتا معرفی می نماید (لوکونین، ۱۹۷۲، ترجمه رضا، ۱۳۵۰: ۳۰۵) (نک: تصویر ۸، ۹).

نقش برجسته تاجستانی خسرو پرویز از آناهیتا و اهورمزدا در تاق بُستان

شمال شرقی شهر کرمانشاه، در پای کوهی به دو تاق بزرگ و کوچی به نام «بُستان» نقوش برجسته های از شاهان ساسانی تصویر کشیده شده است که دارای سه صحنه جداگانه است. صحنه اصلی در مرکز و بالا قرار دارد که پادشاه ساسانی خسرو دوم (حک ۵۹۱-۶۲۸ م) را در حالی که ایستاده و حلقه فرمانروایی را از اهورمزدا و آناهیتا دریافت می کند. در زیر این نقش یک سواره نظام ساسانی که برجستگی آن زیاد داشته پیدا نموده است و در دو طرف ایوان نیز شکارگاه سلطنتی تصویر شده که نوازندگان و شاه در حال شکار تصویر شده اند (گیرشمن، ۱۹۷۱، ترجمه فرهوشی، ۱۳۹۰: ۱۹۳) (نک: تصویر ۹، ۱).

تصویر ۱. جایگاه زن در نقوش برجسته ساسانی

(ویر، ۲۰۰۹: ۶۰۹ و ۶۱۳؛ www.livius.org؛ محمدی فر و امینی، ۱۳۹۴: ۲۱۵)

۱. Ghirshman

۲. Weber

۳. مسکوکات

سکه‌ها، اسنادی معتبر و مکتوب هستند و از منابع مهم برای بررسی فرهنگ، تاریخ، تطور زبان، اقتصاد حکومت‌ها و باورهای مردمان تابع آن‌ها به‌شمار می‌آیند (سیدخلیل‌اللهی و ابوالقاسمی، ۱۳۹۸: ۱۹۸) و نشان‌دهنده وجود ارتباطات تجاری در حوزه نفوذ و گسترش قدرت سیاسی حاکم هستند (نعمتی، شریفیان و صدراپی، ۱۳۹۸: ۱۱۶) همان‌گونه که کتیبه‌ها و نقوش برجسته‌های ساسانی بسیاری از مسائل تاریخی را مجسم می‌کنند، سکه‌ها هنر و فرهنگ ساسانی را دقیق‌تر و کامل‌تر جلوه‌گر می‌سازند (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۸۸: ۸۷) در میان ۳۳ شاه دودمان ساسانی که از خود سکه‌برجای نهادند تنها روی یا پشت سکه‌های سه تن از شاهان ساسانی نقش زن یا ایزد آناهیتا را مشاهده می‌شود. در بعضی از سکه‌های بهرام‌دوم (حک ۲۷۶-۲۹۳ م) تصویر سه‌گانه شاهنشاه، بانوی بانوان (شاپوردختک) و جانشین شاه نقش شده است و در اواخر سلسله ساسانی نیز سکه‌هایی از خسرو پرویز (حک ۵۹۱-۶۲۸ م) روی سکه تصویر خسرو پرویز و پشت سکه به جای آتشدان تصویر چهره آناهیتا در میان شعله‌های آتش دیده می‌شود؛ ملکه پوران‌دخت (حک ۶۳۰-۶۳۱ م) نیز روی سکه‌ها با گیسوانی بلند مزین به گل‌هایی از گوهرهای باشکوه نشان داده شده است؛ ملکه آذرمدخت (حک ۶۳۱ م) فرزند خسرو پرویز خود را پیرو پدر می‌دانست و از روی شرم و حیا، به جای چهره خویش، عموماً چهر پدر را بر سکه‌هایش نقش کرد (امینی، ۱۳۸۹: ۲۵۱) (تصویر ۲).

تصویر ۲. نمونه‌هایی از نقش زنان روی سکه‌های ساسانی (شجاعی و افضل‌توسی، ۱۳۹۵: ۱۲-۸)

۴. نقاشی و گچ‌بری

از هنر نقاشی ساسانی اطلاعات اندکی در دست می‌باشد اما در طی حفاری‌های باستان‌شناختی، محوطه‌های هم‌چون کوه خواجه، ایوان کرخه، فیروزآباد، تپه حصار دامغان، شوش، حاجی‌آباد، تیسفون و... نقاشی‌هایی با موضوعات مختلف هم‌چون صحنه‌های نبرد، نیم‌تنه‌های انسانی، ایزدان، شکار حیوانات وحشی و... به دست آمده است. از محوطه فیروزآباد طی کاوش‌های سال ۱۳۸۴ شمسی، چهار نقاشی روی بستر گچی با استفاده از رنگ‌های معدنی (سبز، قرمز، صورتی و زرد) با موضوعاتی هم‌چون: دو تصویر زن، مرد و یک کودک همراه با بره یافت گردید (رحمانی، چایچی‌امیرخیز و مکاری، ۱۳۹۶: ۴۶-۴۸). در ناحیه سغد یا سغدیان آسیای مرکزی نیز نقاشی‌هایی کشف شده است که تحت تأثیر نقاشی‌های ساسانی قرار دارند؛ هم‌چنین کاوش‌های باستان‌شناختی در مراکز چون خوارزم، ورخشا، سغدیان و افراسیاب مجموعه‌ای نقاشی‌های دیواری را در معابد، کاخ‌ها، خانه و... آشکار نمود (دادور، معین‌الدینی و

عصار کاشانی، ۱۳۹۱: ۲۴) در ناحیه جنوب ازبکستان کاخ بالالیق تپه، طی سده پنجم میلادی توسط هپتالیان ساخته شده، نقاشی‌های دیواری از تالار اصلی کاخ یافت گردید که شامل مجلس ضیافتی متشکل از مردان و زنان است؛ در پنجنکت نیز دیوارنگاره‌هایی با موضوعات پهلوانی هم‌چون سوگ شخصیتی مهم که جسد متوفی بر تختی مرصع که گنبدی شیرداری آن را پوشانده و زنان و مردانی در حال سوگواری هستند نشان داده شده است (پاکباز، ۱۳۸۹: ۳۷-۳۹) و در صحنه‌های دیگر رامش گرانی با پیراهن‌های بلند در حال نواختن به تصویر کشیده شده‌اند (دادور و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۸).

در دوره ساسانی از گچ‌بری نیز به‌عنوان تزئین و پوشش سطوح دیوارها، سقف، ستون و غیره استفاده شده است. تاکنون گچ‌بری‌های بسیاری از محوطه‌هایی همچون حاجی آباد، دامغان، جهانگیر، برزقواله، قلعه دختر بازه هور، بندیان درگز، تیسفون، کیش و... با تنوع موضوعات انسانی، حیوانی، گیاهی یافت گردیده است.

در غرب امپراتوری ساسانی برزقواله یکی از محوطه‌های مهم ساسانی در استان لرستان به شمار می‌آید که حدود ده هکتار وسعت دارد. این محوطه سال ۱۳۸۶ شمسی توسط سید رسول بروجنی شناسایی و در سال ۱۳۸۹ بخشی از آن توسط آرش مورد کاوش نجات بخشی قرار گرفت (هورشید و موسوی حاجی، ۱۳۹۳: ۹۸) طی حفاری‌ها گچ‌بری‌های فاخر با موضوعات متنوع انسانی، حیوانی و... یافت گردید که در میان نقوش انسانی، نقش یک بانوی جوان با چهره‌ای آراسته و لباسی چین‌دار برتن دارد و در قسمت پیشانی تاج گلی پنج‌پر به سر دارد تزئین یافته است (منصوری و کرمان، ۱۳۹۱: ۷۵) هم‌چنین در قسمت شمال شرق حکومت ساسانی محوطه بندیان درگز که در نوع خود بی‌نظیر است و متشکل از سه تپه A تا C که به ترتیب آتشکده، برج خاموشان و بخشی از یک بنای حکومتی است که براساس داده‌های باستان‌شناسی و کتیبه‌ها، این مجموعه توسط کاوشگر مهدی رهبر، به دوره بهرام پنجم نسبت داده می‌شود (رهبر، ۱۳۹۰: ۱۶۹) یکی از یافته‌های این محوطه گچ‌بری‌های از اتاق موسوم به تالار بزرگ، شامل قاب‌های تزئینی با نقوش مختلف گیاهی، هندسی، مذهبی و ضیافت و دیگری پیکره‌های از زنان یا حیوانات است (رهبر، ۱۳۷۸: ۳۲۵-۳۲۸) در یکی از صحنه‌ها، صحنه تاج بخشی چهار شخصیت ایستاده‌اند که بین نفر سوم و چهارم کوزه‌ای آبی وجود دارد که باید یکی از آنان آناهیتا بوده و نفر دیگر لباسی با نقوش گل انار به نمایش می‌گذارد (رهبر، ۱۳۷۸: ۱۷۴). در صحنه‌ای دیگر که پنج شخصیت به تصویر کشیده شده‌اند بانوی به همراه یک اسب نمایان می‌باشد که احتمالاً این شخصیت را می‌توان شهبانویی هپتالی معرفی نمود (صدرایی، قلی‌نژاد، کوهستانی و آذر، ۱۳۹۸: ۱۸۳).

علاوه‌بر محوطه‌های فوق از محوطه تل سفیدک حاجی آباد نیز، طی بررسی و کاوش‌های آذرنوش^۱ (۱۹۷۷) بقایای خانه‌اربابی، استحکامات، چهارتاقی و... یافت گردید (نقل از محمدی‌فر و امینی، ۱۳۹۴: ۷۲) از کاوش‌های خانه‌اربابی قاب‌های گچی با موضوعات گوناگون و پیکره‌هایی حیوانی و انسانی از جمله نقش زنان احتمالاً آناهیتا (آذرنوش، ۱۹۹۴: ۱۲۰ و ۱۲۵) شامل می‌شود.

بیرون از مرزهای سیاسی فعلی ایران، در دل ایران‌شهر ساسانی از محوطه‌های کیش، تیسفون و کاخ‌های موسوم به المعارید و ام‌الزعر نیز گچ‌بری‌هایی با مضامین مختلف گیاهی، انسانی، حیوانی و... یافت گردید

۱. Azarnoush

که از نقوش انسانی آن می‌توان به زنان در حال پایکوبی پوشیده اشاره نمود (کروگر، ۱۹۸۲، ترجمه نجدسمیعی، ۱۳۹۶: ۱۲۸).

۵. موزاییک کاری و پارچه‌بافی

موزاییک، مجموعه مکعب‌های کوچکی است که از مواد مختلف ساخته شده به وسیلهٔ ساوج بهم متصل می‌شوند و نقوش گوناگونی را به وجود می‌آورند (چاپچی امیرخیز و خلیلی، ۱۳۹۳: ۱۰۴)؛ موزاییک‌ترین مهم نه متداول معماری ساسانی، از محوطه‌هایی هم چون بیشاپور، تیسفون و تل خواریس به دست آمده است که به احتمال زیاد توسط هنرمندان رومی در قلمرو ساسانی به کار گرفته شده است (محمدی، نیستانی، موسوی کوهپر و هژبری‌نوبری، ۱۳۹۰: ۱۰۰) بیشترین نمونهٔ موزاییک از محوطهٔ بیشاپور یافت گردیده و معروف به «ایوان موزاییک» و «حیاط موزاییک» به رنگ‌های زرد، نارنجی، سیاه، خاکستری، سفید، قرمز، صورتی، آجری، آبی روشن هستند. موضوعات موزاییک کاری بیشاپور انواع مختلفی نقوش انسانی، گیاهی و حیوانی را شامل می‌شوند در نقوش انسانی چهره‌های زنان در دربار، زنان در حال بافتن تاج گل، زن چنگ‌نواز، بانوی بادبزن، زن رقصنده، تک‌چهره‌های زنان، زنی که در دست خود گل و تاج گلی گرفته است به چشم می‌خورد (محمدی فر و امینی، ۱۳۹۴: ۱۸۱).

یکی دیگر از هنرهای ساسانی که در آن نقش زنان را مشاهده می‌شود هنر پارچه‌بافی ساسانیان است قسمت عمده‌ای از پارچه‌های منسوب به ساسانی، داخل ایران قومنس، ملیان، زنجان و در خارج از ایران از کاوش‌های باستان‌شناختی هم چون آنتینوئه در مصر و گورهای تورفان چین کشف شده‌اند (گیرشمن، ۱۹۷۱، ترجمه فره‌وشی، ۱۳۹۰)؛ مراکز بافندگی این پارچه‌های ابریشمی در ایران و براساس منابع مادهٔ خام آن‌ها از چین وارد ایران می‌شد و از ایران برای نخستین‌بار به سرزمین سغد برده شد (اشپولر^۱، ۲۰۱۴، ترجمهٔ احمدی‌پیام و طوسی، ۱۳۹۷: ۹۵) پارچه‌های ساسانی نیز در انواع نقوش هندسی، گیاهی، حیوانی و انسانی تقسیم می‌شوند. در بافتهٔ گوبلنی از آنتینوئه مصر، در دو صحنهٔ پایین نقوش ماه و ستاره و در صحنهٔ بالا جنگ سواران مردان و زنان تیرانداز علیه دشمنانی در قالب نه رنگ نشان داده شده‌اند (گیرشمن، ۱۹۷۱، ترجمهٔ فره‌وشی، ۱۳۹۰: ۲۳۶) در صحنه‌های دیگر، زنی در میان پنجره‌ای محصور و در اطراف آن ماسک‌های انسانی و پرندگان متقابل جای دارند؛ در نمونه‌ای دیگر نقش سرها در چند ردیف روی هم قرار گرفته‌اند؛ قطعه‌ای دیگر زنانی را زیر قوس‌های که روی دو ستون قرار دارند جای گرفتند (گیرشمن ۱۹۷۱، ترجمهٔ فره‌وشی، ۱۳۹۰: ۳۱۰-۳۱۱) (تصویر ۳).

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. Kroger
۲. Spuhler

تصویر ۳. نقش زن روی پارچه‌های ساسانی (گیرشمن، ۱۹۷۱، ترجمه فرهوشی، ۱۳۹۰: ۲۳۶، ۳۱۰، ۳۱۱)

بحث و نتیجه گیری

زنان بخشی از جامعه عصر ساسانی را تشکیل می‌دادند؛ در اسناد و آثار برجای مانده از این دوره، اطلاعاتی از جایگاه و وضعیت زنان وجود دارد به عبارتی دیگر می‌توان این اسناد را در قالب منابع مکتوب از جمله متون حقوقی و داده‌های باستان‌شناسی تقسیم‌بندی نمود. به لحاظ جایگاه سیاسی، زنان از قدرت خوبی برخوردار بودند و منابع تاریخی از پادشاهی دو تن از دختران پادشاهان ساسانی، پوران‌دخت و آذر میدخت که نشانی از اهمیت دادن به جایگاه زن در عرصه سیاست این دوران نکته‌ای حائز اهمیت می‌باشد به گونه‌ای که داده‌های باستان‌شناختی نیز از جمله سکه‌های این دوره آن را تأیید می‌نماید. بیشترین اطلاعات از زنان و مادران خاندان سلطنتی مربوط به اوایل حکومت ساسانیان است و از دیگر زنان عصر ساسانی در اواسط و اواخر سلسله کمتر اطلاعاتی در دسترس می‌باشد اما به مدد سنگ نبشته‌های سلطنتی یا نقوش برجسته با جایگاه آنان (اعم از سیاسی و مذهبی) و اسامی‌شان مشخص می‌شود، شاهد این ادعا در یافته‌های باستان‌شناختی، کتیبه شاپور یکم بر بدنه کعبه زرتشت که در آن فهرستی از زنان بلندمرتبه ساسانی را معرفی نموده است و نقوش برجسته‌هایی از حاکمان این سلسله شاپور یکم و بهرام دوم ملکه‌های سلطنتی همراه آنان به تصویر کشیده شده‌اند و به لحاظ جایگاه مذهبی، وجود ایزد مؤنث آنهایتا در مراسم تاج‌ستانی پادشاهان در کنار ایزد مذکر اهورمزدا حاکی از جایگاه و منزلت زن در شکل‌گیری ایدئولوژی ساسانیان و توجه آنان به زنان در امور کشوری می‌باشد.

به لحاظ جایگاه اجتماعی یا اقتصادی تصاویر زنان به طور گسترده در حجاری‌ها، گچ‌بری‌ها، نقاشی‌ها، موزاییک‌کاری‌ها، پارچه‌بافی و غیره بازنمایی شده است و شاید حاکی از آن است که هنر خاص دربار و در دست اعضای سلطنتی نیست، بلکه با بهبود یافتن قوانین اجتماعی، زنان از جایگاه و آزادی عمل بهتری در مقابل جامعه طبقاتی مردسالار داشتند. نقش زن در سایر مواد فرهنگی باستان‌شناختی (نظیر حجاری،

نقاشی، گچ‌بری، موزاییک کاری) نشان داد که زنان در حال انجام دادن اعمالی ویژه هستند که حرکت و پویایی در آن موج می‌زند و نشان از نقش آنان در جامعه ساسانی دارد به‌عنوان مثال می‌توان به زنانی در حال نواختن موسیقی، انجام دادن مراسمات و غیره اشاره نمود؛ و از منظر اقتصادی شواهد تاریخی متون این دوره نظیر ماتیگان هزار دستان از حق مالکیت زنان در امور اقتصادی یاد می‌کند.

تعارض منافع: نویسندگان (نویسنده) تصریح می‌نمایند در این پژوهش تعارض منافع وجود ندارد. این پژوهش با هزینه محقق صورت گرفته است.

منابع

- اشپولر، فریدریش. (۲۰۱۴). *فرش‌های پیش از اسلام و منسوجاتی از خاور زمین*. ترجمه رضوان احمدی پیام و معصومه طوسی. (۱۳۹۷). تهران: انتشارات سمت.
- افخمی، بهروز، زینی‌زاده‌جدی، تقی، و حسینی‌نیا، مهدی. (۱۳۹۷). *مطالعه جایگاه زن در دوره هخامنشی و آشوری براساس شواهد باستان‌شناسی*. *فصلنامه زن در فرهنگ و هنر*، ۱۰ (۴)، ۵۴۸-۵۲۷.
- امینی، امین. (۱۳۸۹). *سکه‌های ساسانی*. چاپ اول. تهران: انتشارات پازینه.
- پاکباز، رویین. (۱۳۸۹). *نقاشی ایران از دیرباز تا امروز*. چاپ نهم. تهران: انتشارات شادرننگ.
- جعفری‌دهقی، محمود. (۱۳۹۵). *راهنمای کتیبه‌های فارسی میانه (پهلوی ساسانی)*. تهران: انتشارات سمت.
- چایچی‌امیرخیز، احمد، خلیلی، مهدی. (۱۳۹۳). *مقایسه نقوش هنری موزاییک‌های رومی و ساسانی (براساس موزاییک‌های انتاکیه و بیشاپور)*. *دو فصلنامه مطالعات هنر بومی*، ۱: ۱۱۸-۱۰۳.
- دادور، ابوالقاسم، معین‌الدینی، محمد. و عصارکاشانی، الهام. (۱۳۹۱). *بررسی تأثیرات نقاشی ساسانی بر دیوارنگارهای سغدی*. *فصلنامه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی*، ۱۷ (۴)، ۳۲-۲۳.
- رحمانی، غلامرضا، چایچی‌امیرخیز، و مکاری، محمد. (۱۳۹۶). *مطالعه تطبیقی نگارهای باستانی کوه خواجه زابل و شهر گور فیروزآباد*. *مجله مطالعات باستان‌شناسی*، ۹ (۲)، ۵۶-۴۳.
- رضی، هاشم. (۱۳۷۹). *اوستا*. ترجمه و پژوهش. تهران: انتشارات بهجت.
- رهبر، مهدی. (۱۳۷۶). *کاوش‌های باستان‌شناسی بندیان در گز*. گزارش‌های باستان‌شناسی (۱). تهران: انتشارات پژوهشکده باستان‌شناسی سازمان میراث فرهنگی کشور: ۳۲-۹.
- رهبر، مهدی. (۱۳۹۰). *آتشکده بندیان در گز؛ یک بار دیگر*. *پژوهش‌های باستان‌شناسی مدرس*، ۴ و ۵، ۱۶۷-۱۷۷.
- ریاحی‌دهقی، بتول. (۱۳۹۰). *تحلیلی بر جایگاه ۱۶ تن از زنان دربار ساسانی به استناد کتیبه شاپور یکم در کعبه زرتشت*. *مجله مطالعات ایرانی*، ۱۰ (۱۹)، ۲۴۳-۲۰۳.
- سرفراز، علی‌اکبر، آوزمانی، فریدون. (۱۳۸۸). *سکه‌های ایران از آغاز تا زنده*. تهران: انتشارات سمت.
- سیدخلیل‌اللهی، سارا، ابوالقاسمی، محسن. (۱۳۹۸). *جلوه‌های تصویری و نوشتاری فره یا خوره بر سکه‌های ساسانی (۲۲۴-۶۵۱ م)*. *فصلنامه پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۹ (۲۲)، ۲۱۶-۱۹۷.
- شجاعی، نسرین‌سادات، افظل طوسی، عفت‌السادات. (۱۳۹۵). *زنان در سکه‌های ساسانی*. همایش

- بین‌المللی شرق‌شناسی، تاریخ و ادبیات پارسی. ارمنستان. دانشگاه دولتی ایروان ارمنستان با همکاری موسسه سفیران فرهنگی مین: ۱۸-۱.
- صالحی، کوروش، نادری، فرشید. (۱۳۹۲). ساختار اجتماعی ازدواج در دوره ساسانی. فصلنامه جامعه‌شناسی تاریخ، ۵ (۲)، ۹۳-۱۱۷.
- صدراپی، علی، قلی‌نژاد، مستنصر، کوهستانی، حسین، و آذر، محیا. (۱۳۹۸). نبرد بهرام گور در کشمیر؛ بازنگری در برخی از نقوش گچ‌بری بندیان در گز. مجله مطالعات باستان‌شناسی، ۱۱ (۳)، ۱۹۰-۱۷۱.
- قریب، بدرالزمان. (۱۳۴۵). کتیبه‌ای به خط پهلوی در چین. مجله دانشکده ادبیات تهران، ۵۳ (۱)، ۷۰-۷۶.
- کروگر، نینس. (۱۹۸۲). تزئینات گچ‌بری ساسانی. ترجمه فرامرز نجد سمیعی. (۱۳۹۶). تهران: انتشارات سمت.
- کریستین سن، آرتور. (۱۹۹۴). ایران در زمان ساسانیان. ترجمه رشید یاسمی. (۱۳۹۰). تهران: انتشارات صدای معاصر.
- گلشنی‌راد، کریم، خدام‌پور، میترا. (۱۳۸۹). بررسی وضعیت حقوقی زن در دوره ساسانی. فصلنامه تاریخ، ۳ (۱۱)، ۱۹۰-۱۷۳.
- گلشنی‌راد، کریم. (۱۳۹۰). بررسی وضعیت زن در خانواده و جامعه دوره ساسانی. فصلنامه زن در فرهنگ و هنر، ۴ (۳)، ۱۱۷-۱۳۱.
- گیرشمن، رومن. (۱۹۷۱). هنر ایران در دوران پارت و ساسانی. ترجمه بهرام فره‌وشی. (۱۳۹۰). تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- لو کونین، ولادیمیر. (۱۹۷۲). تمدن ساسانی. ترجمه عنایت‌الله رضا. (۱۳۵۰). تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- محمدی، مریم، نیستانی، جواد، موسوی کوهر، سیدمهدی، هژبری‌نوبری، علیرضا. (۱۳۹۰). مطالعه گونه‌شناسی، عناصر و اجزای معماری ایران در دوره ساسانی. نامه باستان‌شناسی، ۱ (۱)، ۸۳-۱۰۴.
- محمدی‌فر، یعقوب، امینی، فرهاد. (۱۳۹۴). باستان‌شناسی و هنر ساسانی. تهران: انتشارات شایگان.
- مزدایور، کتابون. (۱۳۷۰). درباره ساخت خانواده در دوره ساسانی. مجله فرهنگ، کتاب نهم. تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۲۴۲-۲۲۷.
- منصوری، امیر، کریمان، غلامرضا. (۱۳۹۱). هنر گچ‌بری دوره ساسانی در محوطه باستانی برزقاوله کوه‌دشت لرستان. فصلنامه هنرهای تجسمی نقش‌مایه، ۵ (۱۰)، ۷۳-۸۲.
- نصراله‌زاده، سیروس. (۱۳۸۵). کتیبه‌های پهلوی کازرون. مجموعه آثار فارس پژوهی ۱۲. تهران: انتشارات کازرونیه.
- نعمتی، محمدرضا، شریفیان، فریبا، صدراپی، علی. (۱۳۹۸). مطالعه و تحلیل سکه‌های مکشوف از محوطه ولیران دماوند. فصلنامه پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۹ (۲۱)، ۱۲۹-۱۱۵.
- نیکنامی، کمال‌الدین، دژم‌خویی، مریم. (۱۳۹۱). درآمدی بر نظام جنسیت و نابرابری اجتماعی در ایران دوره ساسانی. فصلنامه جامعه‌شناسی و تاریخ، ۴ (۱)، ۷۰-۵۵.
- ویسهوفر، یوزف. (۱۹۹۶). ایران باستان. ترجمه مرتضی ثاقب‌فر. (۱۳۹۰). تهران: انتشارات ققنوس.
- هرتسفلد، ارنست. (۱۹۴۱). ایران در شرق باستان. ترجمه همایون صنعتی‌زاده. (۱۳۸۱). تهران: پژوهشگاه

علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

- هورشید، شقایق، موسوی حاجی، سیدرسول. (۱۳۹۳). کاوش باستان‌شناسی در محوطه برزقاواله، حوزه سد سیمره. فصلنامه علمی هنری اثر، ۶۸، ۱۰۸-۹۳.
- Azarnoush, M. (1994). The Sasanian Manor House at Hajiabad. *Iran (Florence, 1994)*, loose plans at the end of the book and particularly, 55-88.
- Shahbazi, A. S. (1983). Studies in Sasanian prosopography. *AMI N.S.*, 16, 255-68.
- Weber, U. (2009). Wahrām II., König der Könige von Ērān und Anērān. *Iranica Antiqua*, 44, 559-643.
- www.livius.org.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

Women position in Sassanian civilization based on historical and archaeological evidence

M. Baghsheikhi*

Abstract

The present paper studied is to examine the position of women in Sassanian civilization from the perspective of historical and archaeological evidence. The present research includes women's role in cultural relics from the Sassanian era. The sample studied is the role of women in cultural materials left over from the Sassanian era based on archaeological evidence. The method was descriptive-analytical. Data collection It was done in the form of a library and through a receipt. And after that, study archeological evidence from the position of women in Sassanian cultural Iran was examined and the information was analyzed qualitatively. The results showed that the role of women in the arts related to architecture such as painting, plastering, weaving, mosaic, etc is evident and in terms of political position, women had good power in society and historical sources and archaeological evidence, such as coins, confirm that. On the other hand Finding the image of women among most archeological cultural materials shows that Respect for women and the spread activities of political, economic and etc art Another special of the court and in the hands of royal members But also by improving social laws women have a better position and freedom of action Along with the class society, they were patriarchal.

Keywords: women position, Sassanian civilization, evidence historical, Archaeological.

* PhD student of Archaeology, Tehran university, Tehran, Iran. (Corresponding author, Email: m.baghsheikhi@ut.ac.ir)